

A MONTENEGRÓI NEMZETÉPÍTÉS SAJÁTOSSÁGAI

LŐCSEI JENŐ

CHARACTERISTICS OF MONTENEGRIN NATION-BUILDING

Abstract

Since the early 20th century, Montenegrin politics has been shaped by an enduring tension between two competing perspectives: whether Montenegrins constitute a separate nation or are part of the Serbian nation, and whether they wish to live in a separate state. This study explores the various dimensions through which Montenegrins may evolve into an independent nation. Montenegro presents a unique case in which neither language nor religion serves as a definitive marker of national distinction, as both are largely shared with the Serbs. Instead, geographical factors, such as the region's isolation from majority of Serbian population and its historically tribal social structure, itself influenced by the terrain are frequently cited as contributing to the emergence of national consciousness. In this context, national identity is deeply intertwined with the physical landscape. Significant regional disparities exist in the degree of identification with the Montenegrin nation. These variations are reflected in linguistic and ethnic data from national censuses, as well as in the outcomes of the independence referendum and subsequent elections. While the Montenegrin elite at the turn of the 20th century largely affirmed their affiliation with Serbia, a segment remained committed to the idea of Montenegrin independence; an aspiration rooted in medieval and early modern precedents. In my view, the most decisive factor in the formation of Montenegrin national consciousness is the independent statehood itself.

Keywords: national consciousness, nationalism, Yugoslav history, statehood, independence, identity

Bevezetés – A nemzetépítés elméleti alapjai

Miroslav Hroch meghatározása szerint a *nemzet* olyan társadalmi csoport, amelynek tagjai között többféle objektív kapcsolat (gazdasági, politikai, nyelvi, kulturális, vallási, földrajzi, történelmi) és a közösség azonosulása egyaránt teljesül. Bár a felsorolt tényezők mindegyike nem szükséges egy nemzet kialakulásához (RENAN E. 1995), Hroch szerint három feltétel nem felcserélhető: a közös múlt emlékezete; a nyelvi és kulturális hasonlóságok a csoport tagjai között; valamint azok jogegyenlősége (HROCH, M. 2000). A *nemzetépítés* tehát nem csak „ambiciózus értelmiségiek” műve, mivel egy nemzet megteremtésének objektív előfeltételei vannak (HROCH, M. 2000). Am önmagában a közös származás és kulturális vonások, valamint az ebből fakadó közösségtudat megléte egy etnikumot feltételez, amelynek egy adott fejlettségi foka a nemzetté válás (KOCIS K. 2002). A nemzetépítés folyamatát Hroch három szakaszra osztotta. Az első szakaszban valóban az értelmiség játszik fontos szerepet: célja az adott etnikum jellemzőinek, nyelvének, történelmének felkutatása – mindannak, amitől a csoport „jogosult” a nemzetté válásra. A második szakasztól beszélhetünk nacionalizmusról, mint politikai mozgalomról. A harmadik szakaszban pedig kialakul a mozgalom tömegtámogatottsága (HROCH, M. 2000) – az „alulról” történő azonosulás a nemzetté válás alapfeltétele.

Más megközelítést alkalmaz Rogers Brubaker, aki az intézményesülés szerepét emeli ki: vagyis a *nemzet* nem egy eredendően létező entitás, hanem *intézményesült forma*. Ezt a Szovjetunió és Jugoszlávia államszervezete igazolja, amelyek – látszólag nacionalizmusellenes ideológiájuk dacára – több, addig ebben a formában nem létező nemzetnek adtak intézményi kereteket. Ez azonban nem jelenti, hogy Brubaker a nemzetek létét

tagadná, ugyanis éppen a nemzet objektív és szubjektív tényezőit vizsgáló megközelítés ad okot az egyes nemzetek létjogosultságát megkérdőjelező véleményekre (BRUBAKER, R. 2006), amelyet a saját kutatásom során is tapasztalhattam. Bár a nacionalizmus alapvetően érzelmi jelenség, mégis meghatározott térben, időben és személyek között jön létre. A nacionalizmus minden esetben rendelkezik földrajzi dimenzióval, mivel célja „az adott terület nemzeti területté alakítása” (KOCH, N. 2023). Ennek a romantikus-misztikus leképződése lesz a *haza* fogalma. A haza és az állam területe azonban nem feltétlenül esik egybe, mivel hazát a hagyományok határozzák meg, így kiterjedése sem állandó (MURADOV, A. – TUZCUOĞLU, F. – BÖLÜKBAŞI, Y. Z. 2021).

A montenegrói nemzetépítés jellemzői

Nyelvi alapú nemzetépítés Montenegróban

Míg az Oszmán Birodalmon belül a nyelvek keveredése volt jellemző, a norma, miszerint az etnikai-, a nyelvi- és az államhatároknak átfedésben kell lenniük, a nyugat-európai nemzetállamokat követi. Egyes vélemények szerint a balkáni nyelvi nacionalizmusok megjelenése éppen ezért a Balkán európaizálódását jelenti. (PETROVIĆ, T. 2003). Az említett nyelvi kategóriák képlékenységet jól érzékelteti Jugoszlávia nyelvi helyzetképe. A szerb, a bosnyák, a montenegrói és a horvát standard nyelv mindegyike a *što*-nyelvjáráscsoportba (narječje) tartozik: ezek a nyelvek ma kölcsönösen szinte teljesen érthetőek, ám különbségeiket Jugoszláviától való elszakadásukat követően különösen kihangsúlyozták, ezzel a szimbolikus nemzetépítő politika eszközei lettek.

A Montenegróban használatos nyelv szókincse nagyrészt a szerbbel megegyezik, ám a horváthoz hasonlóan annak lágyító, *ijekavica* változata. Az ijekavicát beszéli a Szandzsák lakossága és a boszniai szerbek is, a dialektusok határa tehát nem követi az etnikai határokat sem.

Az 1992-es montenegrói alkotmány szerint a tagköztársaság hivatalos nyelve a szerb ijekavica változata (DŽANKIĆ, J. 2014). A Montenegrói PEN Központ 1995-ben kiadott deklarációja szerint azonban problémás, hogy a montenegróiak anyanyelve egy másik nép nevét viseli (PÓSA K. 2003). A már független állam 2007-es alkotmányában az ország hivatalos nyelveként már a *montenegrói* szerepel. Az „új” nyelvet elvileg megkülönböztetné két, a többi déli szláv nyelv egyikében sem használatos, újonnan bevezetett fonéma (š, ž), ám a 2010 óta érvényes helyesírás szerint ezek használata opcionális. Az országban tehát két-kétféle latin és cirill írásmód hivatalos (ZOLTÁN A. 2015), a montenegrói nyelv meghatározása így továbbra is képlékeny – az egyetlen konszenzus az volt, hogy a nyelvet *montenegróinak* kell nevezni... (BRKOVIĆ, Č. 2013).

A *montenegrói*, mint nyelvi kategória már a 2003-as népszámláláson megjelent (ZAHOVA, S. 2012), ám ekkor a népesség mindössze 22%-a választotta ezt az opciót. „Beszélői” csak Cetinje községben alkottak többséget. 50% feletti arányt 2011-ben is csupán itt érik el a magukat montenegrói nyelvűnek vallók, relatív többséget alkotnak Podgoricában és Bar-ban, ám hat községben, ahol a lakosság több mint 50%-a montenegrói nemzetiségű (Nikšić, Danilovgrad, Žabljak, Šavnik, Mojkovac, Kolašin) a lakosság nagyobb része szerb anyanyelvűnek vallja magát, hasonlóan további három, etnikailag relatív montenegrói többségű opštinahoz (Kotor, Tivat, Budva) (Monstat 2011). A nyelvi arányok 2023-ig országos viszonylatban nem változtak számottevően, a montenegrói anyanyelvűek aránya 37%-ról 34,5%-ra csökkent (Monstat 2023).

A nyelvi önmeghatározás – a nemzetiséghez hasonlóan – egyéni, gyakran politikai indíttatású döntés: ma az azonos szókincsű, azonos nyelvi formákat használó monten-

egróiak egyik része szerb, a másik montenegrói anyanyelvűnek vallja magát (BRKOVIĆ, Č. 2013). A latin és a cirill írásmód hivatalosan egyenrangú, ám például a 2006-os népszavazási kampány során jellemző volt, hogy a szerbbarát hirdetéseket cirill, az elszakadás pártiakat latin betűvel írták (POLÁČKOVÁ, Z. – VAN DUIN, P. C. 2017).

Ahogy az államszocializmus intézményesítette a montenegrói nemzetiséget, mint társadalmi kategóriát (BRUBAKER, R. 2006) a saját standard nyelv igénye szintén abba a jelenségbe illeszkedik, hogy a montenegróiságnak hivatalos kereteket kell adni, amelyhez az állampolgárok formálisan tartozhatnak. Az önálló államiság már létrejött, amikor a montenegrói nemzet még nem rendelkezett olyan „kötelező” ismérvekkel, mint a saját standard nyelv. A népszámlálási eredmények azonban azt mutatják, hogy a montenegrói nyelv bevezetése a nemzetépítés legsikertelenebb eszközei közé tartozik.

Az egyház és a vallás szerepe

Horvát-szerb-bosnyák viszonylatban a kölcsönösen érhető nyelv a vallási különbségek miatt nem akadályozza az önálló nemzetek kialakulását, azonban a montenegróiak a szerbekhez hasonlóan ortodox többségűek: talán ez a fő oka annak, hogy az önálló montenegrói nemzet létjogosultsága máig megkérdőjeleződik.

Az oszmán fennhatóság alatt a balkáni ortodox államok közösségformáló szerepét az egyes nemzeti egyházak vették át. Így egyértelmű, hogy a Szerb Ortodox Egyházhoz (Srpska Pravoslavna Crkva, SPC) tartozó pravoszlávok szerb identitásúvá váltak. A szerbiséget összefogó peći patriarchátus azonban 1776-ban megszűnt (HEKA L. 2022), ekkor vált de facto függetlenné a montenegrói egyházszervezet. Önállósága gyakorlatilag az SZHSZ Királyság létrejöttét követően, 1920-ban szűnt meg. Ám a Montenegrói Ortodox Egyház (Crnogorska Pravoslavna Crkva, CPC) 1993-ban újjaalakult (TESZÁRY M. 2023), a kormány pedig 2001-ben hivatalosan is elismerte azt (DŽANKIĆ, J. 2014).

Az ortodox világban a nemzeti lét alapvető feltétele a saját, autokefáliával rendelkező egyház, amely Montenegró esetében igen korlátozottan teljesül. A CPC autokefál státuszát a többi ortodox pátriárka nem ismeri el, ráadásul a lakosság legnagyobb része máig egy másik ország nemzeti egyházának tagja. Bár a népszámlálási adatokból nem derül ki a két vallási szervezet híveinek aránya (így azok területi megoszlása sem), az elérhető statisztikák szerint 2009-ben az ortodox lakosság 70%-a az SPC-hez sorolta magát (CEDEM 2009), míg egy 2020-as felmérés szerint a pravoszlávok mindössze tizede tagja a CPC-nek (U.S. DEPARTMENT OF STATE 2020). Státuszának javítását célozta volna a DPS-kormány 2019-es egyházügyi törvénytervezete, az az elleni tiltakozások és azt követő választási eredmények – vagyis, hogy a DPS 30 év után ellenzékbe kényszerült – arra utalnak, hogy a szerb ortodox egyház továbbra is nagy befolyással bír Montenegróban (TESZÁRY M. 2023).

Bár a szeparatista DPS inkább Montenegró multikulturalitását hangsúlyozza (HEKA L. 2022), a függetlenségpárti tábor egy része az identitása fontos részeként tekint pravoszláv vallására, de nem kíván azonosulni azzal az SPC-vel, amely nem ismeri el önálló nemzetnek a montenegróiakat és ellenzi elszakadási törekvéseiket. A nemzeti egyházra való törekvés példája erősíti az előfeltevést, miszerint a montenegrói nemzettudatban az államiság játssza a legfontosabb szerepet.

Az etnikai identitás szerepe a montenegrói nemzeteszmében

Egyes vélemények szerint a más balkáni államokra jellemző etnonacionalizmus Montenegróban amiatt volt gyengébb, mivel az ország területét elkerülte a délszláv háború, ahogy a függetlenné válás sem katonai úton történt (HUSZKA B. 2003). Ugyanakkor

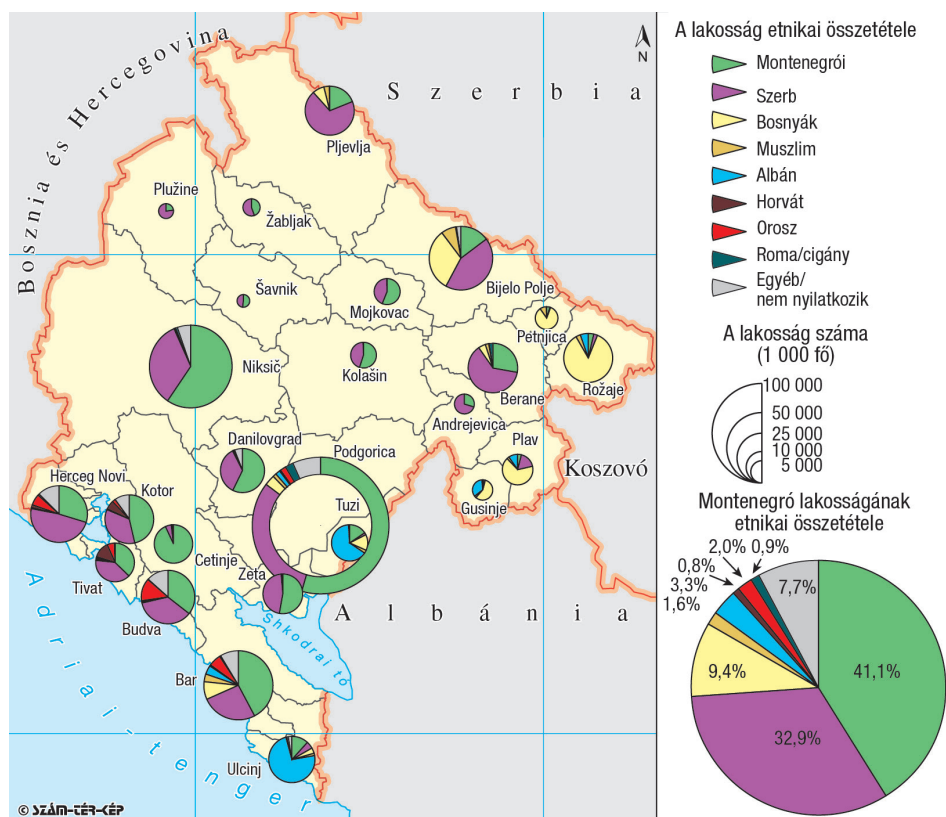
Milošević 1989-es rigómezei beszéde Montenegróban is hasonló hatást váltott ki, mint Szerbiában [a megemlékezők „munkásként érkeztek és szerbként mentek haza” (MALEŠEVIĆ, S. – UZELAC, G. 2007)]. Ezt igazolja Karin Dyrstad tanulmánya, amely szerint a háborúban való személyes érintettség nem feltétlenül befolyásolja az egyének etnonacionalizmusát: bár háború nem volt az országban, Montenegróra is igaz, hogy az etnikai határok nem esnek egybe az államhatárokkal, amely hasonló hatást válthat ki (DYRSTAD, K. 2012.). A kora 1990-es években itt is megerősödött az etnikai alapú nacionalizmus, nemcsak a jugoszláv- és az osztályidentitás, hanem a *montenegrói* nemzetiség rovására is. A szocialista Jugoszlávia időszakában montenegróinak lenni csupán annyit jelentett: az illető ennek a tagköztársaságnak a polgára – amikor erősödtek az etnonacionalista tendenciák, a szerbek aránya mindig növekedett (IMERI, S. 2016).

Míg az 1992-es népszavazást nagyrészt bojkottálta a bosnyák és albán kisebbség, a 2006-os referendum során a függetlenségpártiak biztosan nem érték volna el az érvényességhez szükséges 55%-ot az albánok és a szandzsáki délszláv muszlimok (bosnyákok) szavazatai nélkül. Az eredmény minden bizonnyal annak köszönhető, hogy 1997 után a szeparatista DPS a Szerbiától való eltávolodást demonstrálva több gesztust is tett a muszlimok és az albánok felé. Míg 1993–94-ben a Szandzsák szerbiai oldaláról legalább 30 ezer muszlimot űztek el, a montenegrói elitnek inkább a bosnyákok belpolitikai integrációja volt a célja (FUTALA T. 2001). Az 1999-es koszovói válság során a montenegrói kormány semleges maradt, a bevonulást megtagadó katonák pedig kegyelmet kaptak. Montenegró emellett 80 ezer koszovói menekültet fogadott be a háború idején (POLÁČKOVÁ, Z. – VAN DUIN, P. C. 2017). Bár a DPS tudatos politikát folytatott a muszlimok megnyerésére, a kisebbségek politikai viselkedését önmagában az is magyarázhatja, hogy a montenegrói nemzeti színe – a szerb nacionalizmussal ellentétben – az etnikum helyett a területhez és az államisághoz kötődik, így számukra is elfogadható lesz.

A DPS által képviselt „polgári” nemzeti színt (DŽANKIĆ, J. 2014) mutatja, hogy a párt támogatottsága általában az albánok vagy bosnyákok lakta községekben volt a legmagasabb. A jelenséget elsősorban az elnökválasztások során figyelhetjük meg, mivel azokon szinte sohasem indultak kisebbségi jelöltek. 2008-ban a DPS jelöltje, Filip Vujanović Rožaje, Plav és Ulcinj községekben érte el a legnagyobb arányú győzelmet (OSCE/ODIHR 2008). A tengerparti Ulcinj a montenegrói albánok központja, Rožaje és Plav pedig olyan kelet-szandzsáki bosnyák községek, ahol a második legnagyobb etnikum az albán (az ortodox lakosság nagyobb része pedig szerbnek vallja magát) (1. ábra). A legutóbbi, 2023-as elnökválasztás második fordulójában továbbra is ez a tendencia érvényesült. Milo Đukanović ekkor már több, egyértelműen montenegrói többségű községben, köztük a fővárosban is vereséget szenvedett az új kormánypártok jelöltjétől, ám továbbra is kétharmadnál nagyobb arányban nyert az összes albán (Ulcinj, Tuzi) és bosnyák (Gusinje, Petnjica, Rožaje, Plav) lakosságú opština-ban (RTCG 2023).

A montenegrói muszlim kisebbségek helyzetét javítja, hogy más posztjugoszláv államokkal ellentétben itt az ortodox lakosságon belül alakult ki a törésvonal, így már az Oszmán Birodalom visszaszorulása óta egyik fél sem a más vallású csoportokkal szemben határozza meg magát. Ezzel is magyarázható, hogy az etnikai alapon szerveződő kisebbségi pártok kevésbé váltak jelentőssé az országban, mivel valódi ellentét a szerb és montenegrói nacionalizmusok között állt fenn (BIEBER, F. 2003).

Egy 2011-es felmérés szerint a bosnyákok 96%-a tartja úgy, hogy egy muszlim ugyanúgy lehet montenegrói (a magukat montenegróinak vallók 6,6%-a muszlim vagy katolikus vallású volt ugyanebben az évben) (BIEBER, F. 2015). A nem muszlim montenegróiaknak (nem egyértelmű, hogy ebbe a szerb identitásúak is beletartoznak-e) ezzel szemben csak 65%-a értett egyet az állítással (DŽANKIĆ, J. 2014). Az eredmények azt mutatják, hogy

1. ábra A 2023. évi népszámlálás eredményei községenként (opštínánként). Forrás: MONSTAT

Figure 1 Results of the latest, 2023 population census by municipalities. Source: MONSTAT

Legend: Montenegrói (Montenegrins), Szerb (Serbs), Bosnyák (Bosniaks), Muszlim (Ethnic Muslims), Albán (Albanians), Horvát (Croats), Orosz (Russians), Roma/cigány (Romani), Egyéb/nem nyilatkozik (other/not declared)

a vallási inkluzivitás üzenete elsősorban a kisebbségek (illetve a nemzetközi közvélemény) megnyerése szempontjából volt fontos. A felmérés nem muszlimokra vonatkozó része ugyanakkor megmagyarázza az egyházügyi törvényhez hasonló törekvéseket a DPS-kormányok részéről. A többségi lakosság számára a „polgári nemzeteszme” nem biztos, hogy elegendő üzenet: az önálló egyház igénye éppen egy ortodox nemzetállam megteremtését szolgálja. Ebből a szempontból a montenegrói nemzetépítés nem különbözik nagyban más köztes-európai nacionalizmusoktól.

Más – jellemzően a Szandzsák szerbiai felén képviselt – nézetek szerint a DPS politikája marginalizálja a valódi nemzetiségi érdekképviselőket. A szerbiai muszlim elit éppen amiatt ellenezte Montenegró függetlenségét, mert a szétválás növelné a történelmi Szandzsák régió megosztottságát. További kritika, hogy a bosnyákok 2000 után is alul-reprezentáltak maradtak az állam- és a közigazgatásban. Az 1997–1998-as választásokon a bosnyák SDACG még bojkottra szólította fel a muszlimokat, ezek a vélemények azonban hamar háttérbe szorultak. A kisebbségi pártok nem követelték a Szandzsák területi autonómiáját sem, ahogy az a határ szerb oldalán jellemző volt, a bosnyákok és albánok többsége hitt abban, hogy a DPS által képviselt montenegrói nemzeteszme védelmet nyújthat a szerb nacionalizmus radikalizálódásával szemben (ŠISTEK, F. – DIMITROVÓVÁ, B. 2003).

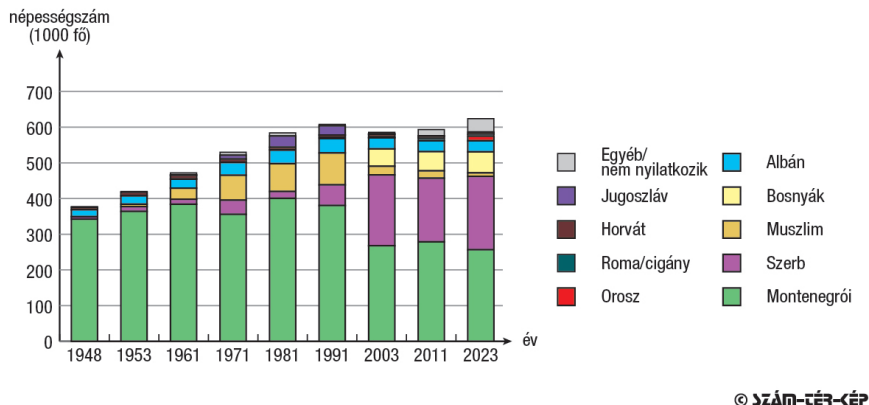
Felmerülhet a kérdés, hogy amennyiben a montenegróiság elsősorban nem etnikai identitás, a magukat montenegróinak vallók között nem találjuk-e nagy számban az egykori *jugoszláv* nemzetiségűeket (ahogy például Bosznia-Hercegovinában ma a *jugoszláv* „megfelelője” lehet a semleges *boszniai* identitás). 1981-ben a „jugoszlávok” aránya szövetségi szinten a Kotori-öbölben volt a legmagasabb, amely arra utalhat, hogy a régió sem Montenegróhoz, sem Szerbiához és – bár korábban horvát többségű volt, ma már ortodox jellege miatt – Horvátországhoz sem kötődik erőteljesen. A térség etnikai képét alakíthatta az is, hogy tengerparti üdülőhelyként miatt a belső migráció népszerű célpontja volt. A vegyes lakosságú területeken Jugoszlávia más részein is magas volt a *jugoszláv* nemzetiségűek aránya (a Vajdaságban, Boszniában vagy Szlavónia egyes részein). Ez alapján úgy tűnik, hogy ezt az identitáskategóriát inkább családi (például vegyes házasságokból születettek), mintsem ideológiai okokból választották. A Kotori-öböl példája sem a felmerülő összefüggést mutatja a jugoszláv és montenegrói identitás között. 1991-ben még 19% vallotta magát jugoszlávnak a régióban, ahogy magas volt a szerbek aránya is (közel 22%, az átlag Montenegróban ekkor 9% volt). 2003-ra a „jugoszlávok” szinte teljesen eltűntek, miközben a szerbek aránya 42% fölé nőtt (BIEBER, F. 2015). Valószínű, hogy a jugoszláv nemzetiségűek vagy nem nyilatkoztak nemzetiségükről (8%) vagy szerbek lettek. A másik magyarázat, hogy a jugoszláv identitás a közös államisággal kapcsolódott össze, míg az 1990-es évektől montenegrói nacionalizmus a függetlenség támogatását, a szeparatizmust jelentette.

Törzsiség és társadalmi modernizáció

Milovan Đilas *A montenegrói nemzeti kérdésről* c. cikkében – amellyel a szerb vádak szerint „kitalálta a montenegrói nemzetet” – a törzsiséget emeli ki, mint fő tényezőt, amely a montenegróiakat külön nemzetté formálta (HEKA L. 2022). A szuverenista kutatók a montenegrói nemzettudat meglétét Duclea önállósága és katolicizmusa mellett rendszerint a törzsi társadalomra vezetik vissza. Az archaikus társadalmi viszonyok ugyanakkor a modern nemzettudat kifejlődésének akadályt is jelentettek, mivel a montenegrói nemzetet nem csak a szerbekkel, hanem a törzsi megosztottsággal szemben is meg kellett alkotni. A 17-18. században az egyén számára kizárólag a *pleme* [a. m. törzs] volt az a közösség, amellyel ténylegesen azonosult, a törzsi autonómia előnyt élvezett a központi államhatalommal szemben (PAVLOVIĆ, S. 2003). A földrajzi elszigeteltség és a törzsi viszonyok miatt egy montenegrói paraszt még a 19-20. század fordulóján is több kulturális hasonlóságot mutathatott egy albán, mint egy szerbiai földművessel, a közös vallásuk ellenére (MALEŠEVIĆ, S. – UZELAC, G. 2007). A törzsi kötődések helyébe lépő modern nemzettudat központi elemei azonban éppen azok a tényezők (nyelv, vallás), amelyek Montenegrót a szerbséghez kötik. (Az identitás ilyen irányú átalakulását szemlélteti Anderson elmélete az *elképzelt közösségekről* (ANDERSON, B. 2006)) A szerb identitásnak amiatt sem lehetett alternatívája, mivel Montenegróban nem jöttek létre a nemzetépítést szolgáló intézmények, mint az oktatási intézményrendszer, a sajtó és a tudományos élet színterei. Montenegróban nem volt egyetem, a Belgrádban tanuló montenegrói egyetemisták azonban a nagyszerb eszme hatása alá kerültek, belőlük alakult ki a politikai elit azon része, akik a szerb egységet már csak a Karađorđevićék vezetésével tudták elképzelni (POŠA K. 2003).

Véleményem szerint az előbbi folyamat párhuzamba állítható azzal, amely Jugoszlávia felbomlásakor zajlott le: a törzsi, illetve területi identitással szemben először a szerb nacionalizmus erősödött fel, majd ezt követően teret nyert a montenegrói szeparatizmus. A titói Jugoszláviában Montenegró tagköztársaság lett, ám valójában nem definiálták

a montenegróiság jelentését, viszonyát a szerb nemzethez. Igaz, a Tito-féle montenegrói nemzetkonceptió éppen emiatt működött: a montenegrói nemzet eszméjét nem állították szembe a szerb identitással, így azok számára is elfogadható volt, akik Montenegróhoz, mint területhez kötődtek, de azoknak is, akik hittek egy önálló nemzeti eszmében (MALEŠEVIĆ, S. – UZELAC, G. 2007). Ugyanakkor mivel az addig csak regionális értelemben használt *montenegrói* (és *macedón*) fogalmakat már nemzetiségnek tekintették, az egyénnek formálisan választania kellett szerb és montenegrói közül (GARDE, P. 2008). Ám e politika sikerét mutatja, hogy a magukat montenegróinak vallók 1948 óta minden népszámláláson többséget alkottak a szerbekkel szemben (habár arányuk legutóbb, 2023-ban minden korábbinál alacsonyabb volt (MONSTAT 2023)) (2. ábra).

2. ábra A montenegrói népesség és etnikai arányai 1948–2023 között. Forrás: MONSTAT
 Figure 2 Population of Montenegro and its ethnic ratio between 1948 and 2023. Source: MONSTAT
 Legend: Egyéb/nem nyilatkozik (other/not declared), Jugoszláv (Yugoslavs), Horvát (Croats), Roma/cigány (Romani), Orosz (Russians), Albán (Albanians), Bosnyák (Bosniaks), Muszlim (Ethnic Muslims), Szerb (Serbs), Montenegrói (Montenegreins)

Az 1990-es években a politikai szereplők törzsi származásából már nem feltétlenül következett az azonos klánhoz kötődő lakosság támogatása, ám a szerbbarát pártok kísérletet tettek a törzsi hagyományokat feléleszteni és felhasználni azt Montenegró függetlenedése ellen. 1999 után a Szerb Néppárt és a SPC által szervezett törzsi gyűlések résztvevői erőszakkal fenyegettek arra az esetre, ha Montenegró elszakadna Jugoszláviától. Úgy tűnik azonban, hogy a törzsi kérdés a 21. századra elvesztette politikai színezetét. Ezek az összejövetelek megmaradtak a hagyományörzés szintjén, az unionista oldalon nem sikerült belőle tömegmozgalmat alakítania (BIEBER, F. 2003). Érdekes ugyanakkor, hogy elsőként a szerbbarát pártok próbálták meg a törzsi hagyományokat újjáéleszteni, miközben ez a társadalmi berendezkedés az egyik fő tényező, amely Montenegrót megkülönböztette Szerbiától (DŽANKIĆ, J. 2007).

Azt gondolom, hogy a törzsiség bármilyen nemzetépítésnek akadályt jelentett volna, mivel ilyen viszonyok között egységes társadalom sem alakulhatott ki – több szerző a szocialista Jugoszlávia időszakát tartja kulcsfontosságúnak a montenegrói nemzet-tudat kialakulásában, az intézményesítés mellett az ugrásszerű társadalmi modernizáció miatt, amelynek része volt a törzsi rendszer felszámolása is. A törzsiség inkább az önálló montenegrói nemzet előzményeit hangsúlyozó történetírás számára lesz fontos, mivel azt igazolja, hogy a szerbek és a montenegróiak korábban sem alkottak egységes társadalmat.

Amikor a 11. század elején létrejöttek az első szerb fejedelemségek, a szerbség két erőközpont köré tömörült: Zeta Montenegró délnyugati részén, Raška pedig a mai Koszovó területén alakult ki. Vagyis – a 19. század végi viszonyokhoz hasonlóan – a szerbek két államban éltek, de mindkét állam célja a szerbség egyesítése (BORSÁNYI A. 2003). A két fejedelemség közül végül Raška jutott vezető szerephez, miután I. (Nemanja) István nagyzsupán 1166-ban megszerezte Zetát. A középkori Szerbia legnagyobb kiterjedését a 14. század közepén, Dusan István uralkodása alatt érte el, ezt követően Zeta ismét elszakadt – a függetlenségpártiak fontos érve, hogy a terület a Nemanjić-ház uralkodását leszámítva sohasem alkotott közös államot Szerbiával. Sőt, Zeta különkormányzata annak földrajzi elszigeteltsége miatt a Nemanják alatt is megmaradt.

Montenegró esetében a többi szerbtől való elszigeteltség az önálló nemzettudat legfontosabb magyarázatai közé tartozik. Montenegrót észak felé határolják a legmagasabb hegyek, amelyen túl a szerbség nagyobbik része él. Szárazföldön az albán határ a legkönnyebben átljárható, amellyel a két nép valószínű keveredése és a hasonló, törzsi társadalomszerkezet is magyarázható. Montenegró azonban mindenekelőtt az Adriai-tenger felé orientálódik – ahogy Bajza József megjegyzi, a Dinári-hegység kultúrák határát jelenti, míg az Adriai-tenger kultúrákat köt össze. Már Raška és Duklja/Zeta határa is a vízváltó volt, amely meghatározta a két szerb állam külkapcsolatait, expanziójuk irányát. A vízváltó adriai oldalán élő népek számára az elsődleges kapcsolatot ennek megfelelően Dél-Itália jelentette, míg Szerbia hagyományosan a Duna vonalában, észak felé fordult. A szerb kultúra súlypontját különösen az 1690-es kiáramlás és Arzén püspök menekülése helyezte északra (BAJZA J. 1927).

A hipotézisem, hogy a montenegrói nemzettudat elsősorban egy adott területhez és az ahhoz kapcsolódó tájéskönyvhez kötődik egy etnikum helyett. A törzsszövetség területe, amelyből a fejedelemség kialakult, az oszmán kor előtt nem bírt szimbolikus jelentőséggel, mivel még saját lakosai is ridegnek és barátságtalannak tartották. Azonban azzal, hogy a terület megőrizhette függetlenségét az oszmán hódítás időszakában, menedékhellyé vált, amely „a legerősebbek és legbátrabbak túlélését szolgálja”. Mindez nagy szerepet játszott a montenegrói öntudat kialakulásában, amelynek középpontjában a hősiesség képe, a zord természeti körülményekhez való alkalmazkodás állt. A természetföldrajzi adottságoknak is köszönhető „a szerbek legjobbjai” mítosz, valamiféle elitista felsőbbrendűségi tudat kialakulása (ŠISTEK, F. 2010). Erre vezethető vissza az is, hogy bár a 20. század eleji montenegrói elit azonosul a nagyszerb nacionalizmussal, a szerb egységmozgalom vezetésére magát tartja a legérdemesebbnek. A montenegrói érvelés fontos eleme, hogy Szerbiában nincsenek olyan történelmi, szimbolikus helyszínek, mint Montenegróban. Példának nem csak a kézenfekvő Lovćen hegyet (a „szerb Sión”-ként (PAVLOVIĆ, S. 2003) és a „szerb Ararat”-ként is említik (ŠISTEK, F. 2010)), a szerb államiság kontinuitását jelentő területet vehetjük, a történelmi érvelés ennél messzebbre megy: kiemeli a Nemanjić-ház zetai származását, valamint, hogy Zeta volt a legkorábbi szerb állam („a szerb államiság bölcsője”). Előbbi különösen 1878 után hangsúlyozták, mivel ekkor került Montenegróhoz Podgorica környéke, ahol I. István, a dinasztia alapítója született. Andrijašević a hasonló, „szent helyek” között említi Prizrent vagy Skopjét, amelyek azonban jóval később, csak 1913-ban lettek Szerbia részei (ANDRIJAŠEVIĆ, Ž. 2011).

Az említett hősiesség-imázt a 19. századi nemzeti romantika, a partizánhagyomány, majd a 20. század végén a szerb és a montenegrói nacionalizmus is igyekezett kisajátítani. Ugyanakkor ez a romantikus kép nemcsak az érintetteknek, hanem azoknak a külföldi szerzőknek is köszönhető, akik egy letűnt, a civilizációtól érintetlen világot láttak

Montenegróban. A katonai, „férfias” erények hangsúlyozása mellett Montenegró azok számára lett követendő példa, akik alapvetően a modernitással, a fejlődéssel szemben fogalmaznak meg kritikát. Ez az imázs azonban nem feltétlenül egyezett a valósággal. Montenegró közel sem volt olyan elszigetelt, mint azt a romantikus elbeszélések állítják: számos népszokás oszmán eredetű, emellett élénk gazdasági kapcsolataik voltak több kikötővárossal, Velencével és az egyházon keresztül Oroszországgal is (ČAGORVIĆ, N. 2012). A földrajzi körülményeknek köszönhető viszont, hogy az egyébként is kis létszámú népesség egymástól elszigetelt csoportokra bomlott, a tradicionális, laza szláv államszervezet és a törzsi társadalom itt tudott a legtovább fennmaradni (BAJZA J. 1927). Ez pedig – ahogy korábban láthattuk – fontos identitásképző elem a montenegróiak számára.

A hagyományos, militarista öntudat mára éppen a montenegrói nemzetépítés számára vált nemkívánatossá: a délszláv háború időszakában a nagyszerb propaganda is felhasználta ezt az önképet a horvátországi háborúban való részvétel ösztönzésére. A hősiesség mítosza azonban erősen megkérdőjeleződött, miután Montenegró agresszorként vett részt Dubrovnik ostromában, amely nemzetközi felháborodást váltott ki (DŽANKIĆ, J. 2014). A jelenség hasonló, mint amit a törzsiségnél láthattunk: bár a törzsi berendezkedés és a militarizmus a hagyományos montenegrói identitás fontos elemei, a közelmúltban mégis a szerb nacionalizmus próbálta felhasználni a saját céljai érdekében.

Az 1878–1918 közötti Montenegró szerzőire is jellemző volt az emlékezhelyeik szakralizálása (elsősorban Cetinje, a Lovćen hegy és egyes törökellenes csaták helyszínei), a tájeszmény dicsőítése, ám az értelmiség nagyobb érdeklődést mutatott olyan régiók és városok iránt, amelyek az állam aktuális határain kívül estek és amerre az Oszmán Birodalom rovására terjeszkedni kívánt (elsősorban az albániai Shkodër városa, a Szandzsák, Koszovó és Metohija) (ŠIŠTEK, F. 2010). Ugyanakkor mivel a szóban forgó területek korábban sohasem tartoztak Montenegróhoz vagy annak elődállamaihoz, a montenegrói öntudat máig ezeken a területeken a leggyengébb.

Montenegró újabb hódításaival természetes határait is átlépte észak felé, az ekkor elfoglalt területek pedig intenzívebben kötődtek Szerbiához (a Montenegrói Királyság birtokolta az első világháború kezdetén Metohija nyugati részét is, ahol a szerb pátriárka történelmi székhelye, Peć is található), hiába kezdődött el korábban Montenegróból egy kivándorlási hullám Metohijába vagy a Drina völgyébe. Az ország ma is tapasztalható földrajzi megosztottsága erre az időszakra vezethető vissza (BIEBER, F. 2003). A századeleji expanzió iránya persze annak is köszönhető, hogy első Balkán-háborút lezáró londoni béke által teremtett határok elzárták a földrajzi szempontból logikusabb terjeszkedés lehetőségét (BAJZA J. 1927). A nagyhatalmak által jóváhagyott balkáni államhatárok tehát Montenegró esetében sem alkalmazkodtak az etnikai viszonyokhoz (szerb-montenegrói-bosnyák viszonylatban különösen nehéz lenne), a mesterséges határok pedig nem könnyítették meg a közös identitás kialakítását. A második Balkán-háború utáni határrendezés másik fontos következménye, hogy a Szandzsák felosztásával Montenegró immár közvetlen határos lett Szerbiával: azzal, hogy a két szerb állam közé beékelődött oszmán terület megszűnt, elhárult az országegyesítés egyik alapvető akadályja, még ha a természetföldrajzi elszigeteltség nyilvánvalóan megmaradt. A lakosság területi alapú megosztottsága 1918-ban is megmutatkozott, mivel a függetlenségpárti „zöldek” többsége az ún. „rég Montenegró” területén (vagyis Cetinje környékén) élt, míg a montenegróiak különállását tagadó „fehérek” a később megszerzett Brda régióban és attól északra voltak többségben (MALEŠEVIĆ, S. – UZELAC, G. 2007).

A mai országterület véglegesen 1945-ben alakult ki, amikor a Kotori-öbölt és Budvát a Montenegrói Köztársasághoz csatolták. A tengerparti sáv lojalitása a független államhoz vegyes képet mutat. Az 1953-as népszámláláson itt volt a legmagasabb a szerbek aránya,

ami a szocialista időszakban sosem változott. Ez a Szerbiától való távolság mellett attól is meglepő, hogy a Kotori-öböl a történelmi Dalmácia régió része: korábban Velencéhez, majd az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozott, lakossága a két világháború között még horvát többségű volt – ez valamiféle nyugati orientációt feltételezne. Ám a montenegrói identitás csak az 1990-es években kapcsolódott össze a nyugatbarát politikával, így a kora szocialista érában ennek relevanciája csekély. A magyarázat hasonló lehet, mint az északi községek esetében: mivel a terület utolsóként vált Montenegró részévé, a helyi ortodox lakosság nem tette magáévá a montenegrói identitást, hiába a nagy távolság Szerbiától. A 2006-os referendum során az „igen” szavazatok aránya ugyan jóval elmaradt Cetinjétől vagy a muszlim településektől Kotor, Tivat és Budva lakossága körében, ám a többség itt is az elszakadásra szavazott. Talán ez annak a példája, hogy a függetlenség igénye és a montenegrói identitás egyes esetekben elválik egymástól. A régió politikai változásait ugyanis nagyban befolyásolhatták – általam kevésbé tárgyalt – gazdasági okok: a turizmus és a tengeri kereskedelem miatt Montenegró legfejlettebb része a tengerparti sáv, amelyet a háborús szankciók vagy a Belgrád által bevezetett vízumkényszer a leghátrányosabban érintett (IMERI, S. 2016). Véleményem szerint ha a függetlenedési akarat mögött csak gazdasági érdekek állnának, akkor nem ezeken a településeken lett volna szoros a népszavazás eredménye. A tengerparti régión belül kivételt képez a szerb többségű Herceg Novi, amely korábban Hercegovina tengeri kijárata volt: Herceg Novi a – ma a Republika Srpskához tartozó – Kelet-Hercegovina „folytatása” (BOTTLIK Zs. 2016). Budvában és Herceg Noviban az unionista szavazatok viszonylag magas arányára magyarázat lehet a Boszniából és Horvátországból betelepülő nagyszámú szerb háborús menekült jelenléte is (BIEBER, F. 2003).

Bár a szerbek és montenegróiak arányában nagy területi eltérések mutatkoznak (2. ábra), az ország ortodox lakossága valójában mindenhol megosztott ebben a kérdésben. Ez pedig arra utal, hogy montenegróinak lenni valójában egyéni politikai értékvalasztás és nem feltétlenül a földrajzi kötődésen vagy a származáson alapul. Önmagában a tájhoz való kötődésből sem feltétlenül következik egy önálló nemzettudat, a montenegróiság mégsem maradt meg a regionális identitások szintjén. És bár az Oszmán-kori függetlenség nagyban hozzájárult a montenegrói nemzet kialakulásához, a hegyekbe való visszavonulás mítosza a szerb narratíva alapja. Emiatt a montenegrói nemzettudat legfontosabb tényezőjének nem a területiséget tartom.

A szerb és a montenegrói nemzettudat szétválása

A 20. század elején a montenegrói elit számára egyértelmű volt, hogy a szerbséghez tartoznak. Montenegróban azonban két ún. *proto-nemzeti* hagyomány is létezett (TROCH, P. 2008). A *proto-nacionalizmusok* ugyanis a modern nacionalizmusokkal ellentétben egymással átfedésben lehetnek (HOBBSBAWM, E. 1990.). A szerb közös nyelven, valláson és kulturális hasonlóságokon alapult, a montenegrói proto-nacionalizmus pedig a terület függetlenségéhez, sajátos berendezkedéséhez (mint a püspökfejedelmek) kötődött. A montenegrói proto-nacionalizmus csak ott tudott igazán érvényesülni, ahol az államiságnak régebbi hagyományai voltak, ez a „régí Montenegrót”, vagyis Cetinje környékét jelentette (TROCH, P. 2008). A montenegrói belpolitikát napjainkig a fentiekben alapuló, függetlenségpárti és szerbbarát irányzat rivalizálása határozza meg.

Hogy a két „oldal” politikailag is megszerveződhesen, szükség volt a többpártrendszer bevezetésére. Az 1905-ös alkotmány létrehozta parlamentet, a Skupštinát (HEKA L. 2022), Az első két párt a Néppárt (más néven „klubpárt” – Klubaiši) és az Igazi Néppárt (Prava narodna stranka – „Pravaši”) voltak: míg a klubpárt a Szerbiával való szorosabb

kapcsolat híve volt, a Pravaši a montenegrói udvar támogatóit jelentette (MALEŠEVIĆ, S. –UZELAC, G. 2007). A két irányzatot 1918-tól hagyományosan fehéreknek (Bjelaši) és zöldeknek (Zelenaši) (TROCH, P. 2008) nevezik. Bár etnikai szempontból az utóbbiak is szerbnek vallották magukat, kötődtek a montenegrói függetlenségi hagyományokhoz és a dinasztiahoz is. Ahogy 1918-ban a Szerbiával való egyesülést követő karácsonyi felkelés vezetői hangsúlyozták: nem a „testvér szerb nemzettel”, hanem az államiságukat veszélyeztető Szerbiával fordulnak szembe! (HEKA L. 2022)

A zöld-fehér ellentét 1941-ben, az olasz megszállás idején is megmutatkozott. Július 13-án, egy nappal az olasz bábállam kikiáltása után tört ki a csetnikek és a partizánok közös felkelése a megszállás ellen: a szerb nacionalista „fehérek” egyöntetűen ellenezték az olasz bábállami terveket és értelemszerűen a csetnikekhez csatlakoztak (MALEŠEVIĆ, S. –UZELAC, G. 2007). A „zöld” felkelők viszont jellemzően a partizánok között harcoltak, mivel a kommunisták már a két világháború között is föderatív módon képzelték el Jugoszlávia átalakítását. Egy részük azonban támogatta a bábállam létrejöttét, mivel abban a montenegrói önállóság helyreállítását látták (MORRISON, K. 2017).

Az olasz megszállók hatalmi bázisa a „régí Montenegro” területe, a bábállam miniszterelnöke pedig Sekula Drljević, a Crnogorska stranka (CS) egyik vezetője és ideológusa volt (TROCH, P. 2008). A Drljević által képviselt nézetek már túlléptek a korábban ismertetett proto-nacionalizmuson, amely a montenegróiakat egyben szerbnek is tekinti. Publikációiban arról ír, hogy a montenegróiak illír eredetű népesség, akiknek csak a nyelve közös a délszlávokkal (TROCH, P. 2008), így Jugoszlávia jövőbeli újjáalakulását is elutasította.

Véleményem szerint a felkelés jelentőségét az adja, hogy a „zöld” és a „fehér” politikai hagyomány számára is szimbolikus esemény. Ám míg „fehér” szemszögből a felkelés az ellen irányult, ahogy az olasz megszállás ismét leválasztotta Montenegrot a szerbségről, a zöldek számára 1941 egy újabb „szabadságharc” volt, látva, hogy az olasz részről ígért „függetlenség” valójában csak vazallusi státuszt jelent (MORRISON, K. 2017). A felkelés ugyanazon a napon tört ki, amikor az 1878-as berlini kongresszuson elismerték a fejedelemség szuverenitását – július 13-a ma nemzeti ünnep (Dan državnosti – az államiság napja) (RADICS V. 2009). Bár a mai, zöld szellemiségű nemzetépítés számára 1878 is hasonlóan fontos, valószínűleg amiatt válhatott Montenegro legfontosabb nemzeti ünnepévé, mert mindkét politikai oldal azonosulni tud vele (MORRISON, K. 2017).

Bár a montenegrói nemzetet elsősorban a szerb nacionalizmussal szemben kellett megfogalmazni, akkor lehet igazán sikeres a nemzetépítés folyamata, ha közös identitást ad az ország teljes lakosságának – amelynek mintegy harmada ma is szerbnek vallja magát. Ám míg korábban a fasizmus elleni harc valóban szerbek és montenegróiak közösségét erősítette, az 1990-es évek második felétől az antifasizmus már a szerbektől való elhatárolódást szolgálta (ČAGOROVIĆ, N. 2012). A DPS vezetői több alkalommal elítélték a szerb emlékeztetpolitikát, amely a – később az olasz megszállókkal is együttműködő (POLÁČKOVÁ, Z. –VAN DUIN, P. C. 2017) – csetnikeket a partizánokkal egyenrangú, antifasiszta ellenálló mozgalomnak tekinti. A szerbbarát pártok ezzel szemben a zöld ideológiával azonosítják a kollaborációt, például a Himnusz szövege miatt (DŽANKIĆ, J. 2014).

Az érdek és az identitás összefüggése

Bár a tanulmány a montenegrói függetlenség ideológiai hátterét mutatja be, a Szerbiáról való leválást gazdasági, politikai célok is motiválták. Azonban, ha a montenegrói nemzet-tudat az önálló államiság hagyományain alapul, kérdés, hogy az ehhez kötődő identitás és a pragmatikus okokból támogatott függetlenség különválasztható-e. Erre utaló példát

nemcsak az 1990-es években találunk: a „zöldek” a két világháború között gazdasági érvekre hivatkozva szorgalmazták Jugoszlávia föderációvá szervezését (TROCH, P. 2008). Vagyis éppen azok hangsúlyozzák Montenegró sajátos gazdasági érdekeit, akiknek az ideológiája ettől függetlenül is az ország önálló államfejlődésén alapul. Lehet, hogy mégis a történelmi okokra hivatkozó eszme jelent meg előbb, a gazdasági szempontokkal pedig annak legitimálása, népszerűsítése a cél...

A délszláv háború óta a szerb-montenegrói rivalizálás emellett külpolitikai irányzatok versengését jelenti. Az 1990-es évek második felétől a Đukanović-féle DPS az Európai Unió és az Egyesült Államok felé orientálódott, mivel szövetségeseket keresett Milošević-tel szemben. Egy 2011-es Ipsos-felmérés szerint a montenegróiak 40%-a tartja az EU-t az ország fő külpolitikai partnerének, a szerb identitásúaknak csak 13%-a. Szerbia esetében az arányok 20 és 53 százalék, az Egyesült Államokat 18, illetve 10% nevezte meg (érdekes, hogy Oroszország esetében viszont nincs különbség) (DŽANKIĆ, J. 2014).

Ha ma valaki montenegróinak vagy szerbnek vallja magát, az egyben politikai értékválasztást jelenthet, így akár egy családon belül is eltérések mutatkozhatnak a nemzeti-ség, az anyanyelv és a két ortodox egyház közötti választás terén (IMERI, S. 2016). Garde szerint ez volt 2003-as népszámlálás volt az első alkalom, amikor az már nem csak statisztikai, hanem politikai célokat szolgált: szerbnek vagy montenegróinak lenni már nem „száraz” adat, hanem politikai vélemény volt (GARDE, P. 2008). A nemzeti identitás közvetlen összefüggésben állt a pártszimpátiával is, mivel a montenegrói belpolitikát az 1990–2000-es években alapvetően ez az ellentét határozta meg. 2011-ben a montenegrói nemzetiségűek 73%-a támogatta a DPS-t, a magukat szerbnek vallók 76%-a viszont unionista pártokkal szimpatizált (ezekre a pártokra a montenegróiaknak mindössze 6%-a szavazott volna) (DŽANKIĆ, J. 2014).

Összefoglalás

Bár az *államnemzet* fogalmát hagyományosan Nyugat-, a *kultúrnemzetét* Közép- és Kelet-Európához kötjük (ROMSICS I. 2004), a montenegrói nemzet véleményem szerint nagy hasonlóságokat mutat az államnemzet-konceptióval. Míg a kulturális-nyelvi tényezők a szerbséghez kötik Montenegrót, a politikai elit egy része már a 20. század elején fontosnak tartotta megőrizni az ország nagy múltra visszatekintő önállóságát. Hasonlót mutatnak a népszámlálási és választási eredmények, mivel azokon a területeken, ahol a montenegrói államiság nem rendelkezik régi hagyományokkal, mindig a szerb identitásúak alkottak többséget. Tehát míg egy montenegrói nyelvi-vallási szempontból magát a szerb kultúrnemzet részének vallhatja, egy vranjei vagy šumadijai szerb lakosra mégsem terjed ki a montenegrói nemzetfogalom – ahogy például egy francia anyanyelvű svájci vagy belga állampolgár sem tekinthető a francia nemzet részének.

Bár a mai nemzetépítés nyilvánvalóan a szerb nacionalizmussal szemben fogalmazza meg magát, mégis azon elemei a legsikeresebbek, amelyek nem mondanak ellent a szerb identitásnak. Míg ma a vállaltan montenegrói anyanyelvűek és a montenegrói ortodox egyház tagjai kisebbséget alkotnak, a lakosság több mint kétharmada a montenegrói nemzetiséget választotta, amíg az csak a területi kötődésre utalt. Az államiság lehet a legkisebb közös nevező, mivel senkinek sem kell feladnia az etnikai, vallási vagy nyelvi identitását. Azonosulhatnak vele ortodox vallásúak, akik ugyan a szerbség részeként tekintenek magukra, de korábban dinasztikus lojalitásból vagy ma például geopolitikai okokból a függetlenség támogatói lettek. Ám ugyanúgy elfogadható lesz egy szandzsáki

muszlim vagy albán kisebbséghez tartozó állampolgárnak is, mivel a nemzeteszme nem a többségi etnikumhoz, hanem a területhez és az államhoz kötődik.

LŐCSEI JENŐ

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

locseijeno@student.elte.hu

IRODALOM

- ANDERSON, B. 2006: Elképzelt közösségek – Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. – L'Harmattan, Budapest. 190 p.
- BAJZA J. 1927: A montenegrói kérdés. – Budapesti Szemle 207. 601. pp. 321–372.
- BIEBER, F. 2003: Montenegrin politics since the disintegration of Yugoslavia. – In: BIEBER F. (szerk.): *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*. – SEER & Nomos, Baden-Baden. pp. 11–42.
- BIEBER, F. 2015: The Construction of National Identity and its Challenges in Post-Yugoslav Censuses. – *Social Science Quarterly* 96. 3. pp. 873–903.
- BORSÁNYI A. 2003: Montenegró a függetlenné válás útján. Doktori (Phd) értekezés. – Budapest. 120 p.
- BOTTLIK Zs. 2016: Etnikai földrajzi kutatások a Kárpát-Balkán-régióban. – ELTE TTK, Budapest. 228 p.
- BRKOVIĆ, Č. 2013: Ambiguous Notions of „National Self” in Montenegro. In: BRUNNBAUER, U.–GRANDITS, H. (szerk.): *The Ambiguous Nation. Case Studies from Southeastern Europe*. – Oldenbourg, München. pp. 131–150.
- BRUBAKER, R. 2006: Nacionalizmus új keretek között. – L'Harmattan, Budapest. 216 p.
- ČAGORVIĆ, N. 2012: Anti-fascism and Montenegrin Identity since 1990. – *History* 97. 4. pp. 578–590.
- DYRSTAD, K. 2012: After ethnic civil war: Ethno-nationalism in the Western Balkans. – *Journal of Peace Research* 49. 6. pp. 817–831.
- DŽANKIĆ, J. 2007: Bipolar Worlds Of Nation And State In Montenegro. – *CEU Political Science Journal* 2. 2. pp. 192–212.
- DŽANKIĆ, J. 2014: Reconstructing the Meaning of Being „Montenegrin”. – *Slavic Review* 73. 2. pp. 347–371.
- FUTALA T. 2001: Montenegró: a függetlenség útján? – *Kisebbségkutatás* 10. 3. pp. 514–515.
- GARDE, P. 2008: Balkáni beszéd. – Kairosz, Budapest. 382 p.
- HEKA L. 2022: Montenegróiak vagy szerbek? A montenegrói nemzet kérdése: az 1918. évi podgoricai skupština alkotmányjogi következményei. – *Jogelméleti Szemle* 59. 1. pp. 55–79.
- HROCH, M. 2000: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. – *Regio* 11. 3. pp. 3–24.
- HOBBSAWM, E. 1990: *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. – Cambridge University Press, Cambridge. 206 p.
- HUSZKA, B. 2003: The Dispute over Montenegrin Independence. – In: BIEBER F. (szerk.): *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*. – SEER & Nomos, Baden-Baden. pp. 43–62.
- IMERI S. 2016: Evolution of National Identity in Montenegro. – *Academic Journal of Interdisciplinary Studies* 5. 3. pp. 141–148.
- KOCH N. 2023: Geographies of Nationalism. – *Human Geography* 16. 2. pp. 200–211.
- KOCSIS K. 2002: Etnikai földrajz. In: TÓTH J. (szerk.): *Általános társadalomföldrajz*. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. pp. 313–335.
- MALEŠEVIĆ, S.–UZELAC, G. 2007: A Nation state without the nation? The trajectories of nation-formation in Montenegro. – *Nations and Nationalism* 13. 4. pp. 695–716.
- MORRISON, K. 2017: *Nationalism, Identity and Statehood in Post-Yugoslav Montenegro*. – Bloomsbury, London. 289 p.
- MURADOV, A.–TUZCUOĞLU, F.–BÖLÜKBAŞI, Y. Z. 2021: The Construction of Geography by Nationalism: Homeland, Motherland, Fatherland. – *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences* 24. 1. pp. 5–24.
- PAVLOVIĆ, S. 2003: Who are Montenegrins? – In: BIEBER F. (szerk.): *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*. – SEER & Nomos, Baden-Baden. pp. 83–106.
- PETROVIĆ, T. 2003: Studying the Minority Groups' Identities In the Balkans From the Perspective of Language Ideology. – *Balkanica* 34. pp. 173–188.
- POLÁČKOVÁ, Z.–VAN DUIN, C. P. 2017: Independence lost and regained: Montenegro's contested identity and the failure of Yugoslavia (1918–2006). – *Studia Politica Slovaca* 10. 1. pp. 23–47.

- PÓSA K. 2003: Montenegro – Szerbiával vagy Szerbia nélkül? – In. ÁBRAHÁM B. – GEREKEN F. – STEFKOVICS R. (szerk.): Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában. – PPKE BTK, Piliscsaba. 428–446.
- RADICS V. 2009: Montenegro átváltozása – 2000: Irodalmi és Társadalmi Havi 21. 12. pp. 11–16.
- RENAN, E. 1995: Mi a nemzet? – In. BRETTNER Z. – DEÁK Á. (szerk.): Eszmék a politikában: a nacionalizmus. – Tanulmány Kiadó, Pécs. pp. 171–187.
- ROMSICS I. 2004: A nemzetállamiság történeti dilemmái Kelet-Közép- és Délkelet-Európában. – In. uő: Múltról a mának. – Osiris, Budapest. pp. 11–28.
- ŠIŠTEK, F. – DIMITROVOVA, B. 2003: National minorities in Montenegro after the break-up of Yugoslavia. – In. BIEBER F. (szerk.): Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood. – SEER & Nomos, Baden-Baden. pp. 159–180.
- ŠIŠTEK, F. 2010: Pan-Serb Golden Age and Montenegrin Heroic Age: Reconstructing History and Identity Narratives in Montenegro, 1905–1914. – In. VAJDOVA, L. – GÁFRIK R. (szerk.): „New Imagined Communities”. Identity Making in Eastern and South-Eastern Europe. – Kalligram – Ústav Svetovej Literatúry SAV, Pozsony. pp. 191–205.
- TESZÁRY M. 2023: Az egyházügyi törvény Montenegróban. – In. ÖRDÖGH T. (szerk.): Válság egykor és ma. – Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest. pp. 173–186.
- TROCH, P. 2008: The divergence of elite national thought in Montenegro during the interwar period. – Tokovi istorije 1-2. pp. 21–37.
- ZAHOVA, S. 2012: Rewriting the Past in the Present: Politics of Identity in the Montenegrin Historiography. – Adam Akademi 2. 1. pp. 43–60.
- ZOLTÁN A. 2015: A montenegrói nyelv létrehozása – Kisebbségkutatás 24. 2. pp. 179–182.

Internetes források

- ANDRIJAŠEVIĆ, Ž. 2011: Srpsstvo u Crnoj Gori. – Montenegrina.net. Digitalna biblioteka crnogorske kulture. https://montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_xix_vijeku/srpsstvo_u_cg.htm (Letöltés: 2025. 01. 29.)
- CEDEM 2009: Centar za demokratiju i ljudska prava: Odjelnje za empirijska istraživanja. Političko javno mnjenje Crne Gore. https://web.archive.org/web/20110722171733/http://www.cedem.me/fajlovi/editor_fajlovi/istrazivanja/CEDEM_oktobar09.pdf (Letöltés: 2024. 12. 10.)
- MONSTAT 2011: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine. <https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje%281%29.pdf> (Letöltés: 2024. 11. 05.)
- MONSTAT 2023: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2023. godine. https://www.monstat.org/uploads/files/popis%202021/saopstenja/SAOPSTENJE_Popis%20stanovnistva%202023%20II_cg.pdf (Letöltés: 2024. 11. 05.)
- OSCE/ODIHR 2008: Republic of Montenegro. Presidential Election 6 April 2008. OSCE/ODIHR Observation Mission Final Report. Varsó 2008. <https://www.osce.org/files/f/documents/f/3/33218.pdf> (Letöltés: 2025. 01. 18.)
- U.S. Department of State 2020: 2020 Report on International Religious Freedom: Montenegro. <https://www.state.gov/reports/2020-report-on-international-religious-freedom/montenegro/> (Letöltés: 2024. 12. 10.)
- RTCG 2023: Pogledajte rezultate po opštinama. <https://web.archive.org/web/20230321003758/https://rtcg.me/predsjednickiizbori/408999/pogledajte-rezultate-po-opstinama.html> (Letöltés: 2025. 03. 21.)